

ERZURUM'LU İBRAHİM HAKKI VE BİLİMSEL YÖNÜ

Dr. Mustafa YILDIRIM*

Bilim insanlığın ortak malıdır. Bütün toplumların bilime bir katkıda bulunduğunu söylemek, bazı istisnalar hariç, abartılı olmasa gerektir. Bu bilimsel ilerlemede Müslüman alimlerin büyük payı vardır. 8.yüzyılda Bağdat' da kâğıt fabrikası kurulurken, İngiltere'de ancak 14.yüzyılda kâğıt fabrikası kurulabilmiştir. 10.yüzyılda yaşayan Sahip bin İbad'ın kütüphanesinde, Avrupa kütüphanelerinde bulunan kitapların toplamı kadar kitabın bulunduğu kaydedilmiştir. Müslüman alimler tüptan fizike, matematikten kimyaya kadar her bilimsel sahaya mühürlerini basmışlardır. Onlar hem din ilimlerinin hem de fen bilimlerinin temelini atmışlardır. İbrahim Hakkı da bu çaba içerisinde olan ilim adamlarımızdandır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı 18 Mayıs 1703 tarihinde Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğdu. Dokuz yaşında Tillo' ya gitti ve orada Şeyh İsmail Fakirullah'dan dersler almaya başladı. Ancak 1719 yılında babasının vefatı üzerine Erzurum'a geri döndü. Erzurum'da boş durmayarak müftü Hazık Muhammed'den arapça ve farsça öğrendi. Bir zaman sonra tekrar Tillo'ya gitti. Şeyhinin büyük oğlunun kızıyla evlendi.15 yıl orada kaldı.1750'de Hicaz'a,1766'da İstanbul'a gitti. I. Mahmud'un davetiyle saraya girdi. Sonra 2.ve 3.defa hacca gitti (1764-1768).Arabistan'ı ve Mısır'ı gezdi. 22 haziran1780 yılında ise vefat etti ve Şeyhinin kabrinin yanına defnedildi.¹

İbrahim Hakkı'nın beşi asıl, onu ise bu asıllardan çıkarma on beş eser yanında çeşitli yazılarının da olduğu bilinmektedir.²

Onun herkes tarafından bilinen meşhur eseri Marifetnâme'sidir. Ansiklopedi özelliği taşıyan bu eser, Marifetullah (Allah'ı tanıma)dan, gökyüzünden, yıldızlardan, aydan, güneşten, dünyadan, onun küre biçiminde oluşundan, ay ve yıldızların hareketlerinden, ay ve güneş tutulmalarından vs. bahseder.

İbrahim Hakkı kâinatı ve onun sırlarını belirterek eserine başlamaktadır. İlim öğrenmenin amacını ve gerekliliğini dile getirir. Şöyle ki, Allah bütün cihanı insan

* Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Felsefe Bölümü

¹ Amil Çelebioğlu, Erzurum'lu İbrahim Hakkı, Ankara 1988, s.1, 8.

² A.g.e., s.8-40.

için ve insanı da kendi ulu varlığının bilinmesi için yaratmıştır. İnsanın bilinmesi, nefsimizin bilinmesine bağlıdır.³ İbrahim Hakkı din ilimleriyle fen bilimlerini birleştiren, fen bilimlerini Allah'ı bilmeye basamak yapan bir ilim adamıdır.

İbrahim Hakkı ilimleri kâinatı kuşatan bir metotla ele almak istemiştir ve birlik içerisinde bütün bilimleri birbiriyle kaynaştırmaya çalışmıştır Bilimleri bir cepheden evren ve beden bilimleri, diğer bir cepheden ise beden ve kalb bilimleri diye ikiye ayırmıştır. Ve bunların birbirlerini tamamlayan nitelikte olduğunu dile getirmiştir. Kendi ifadesiyle "Kâinat ilmi, beden ilmine yardımcı olduğu gibi, beden ilmi de kalb ilmine yardımcı ve yol göstericidir".⁴ Yine ona göre insan Allah'ın eseri olan tabiatı ne kadar iyi anlarsa, Allah'ı da o kadar anlamış olur.⁵

İbrahim Hakkı pozitif bilimler alanında, çağına göre, ilgi çekici şeyler söylemiştir. Kısaca bunlara bakacak olursak:Astronomi konularını işlerken güneşten, dünyadan, aydan ve onun yapı şekillerinden bahseder. Dünyanın küre biçiminde olduğunu savunur. Bunu yaparken de aklî ve naklî deliller getirir.⁶ Dünyanın güneş etrafında döndüğünü dile getiren Kopernik sistemini savunur. Ona göre "Yer yuvarlaklığı çok büyük olduğu için düz görünür. Bu sebepten fizikî bilgileri az olanların aklı, gözünün gördüğünden öteye gidemez ve bulunduğu yerleri düz görmekle bütün Arz'ın düz bir alan olduğunu sanmıştır."⁷ O, dünyanın yuvarlaklığı konusunda ise şu delilleri ileri sürmektedir:

- 1-Yıldızların doğuda oturanlara batıda oturanlardan daha önce görünmesi,
- 2-Kuzeye doğru gidenlere kutup ve kuzey rüzgarlarının daha alçak görünmesi,
- 3-Sahillere ve dağlara yönelince evvela yüksek dağların ve yaklaştıkça daha az yüksek dağların görünmesi.⁸

İbrahim Hakkı dünyanın hızı ile ilgili olarak da şöyle bir bilgi vermektedir: "Seçkin atın koşmasında iki ayağını kaldırıp koyuncaya kadar en büyük felek üç bin fersah (bir fersah üç mil, bir mil 1817 metredir) mesafe gider".⁹ Ay ve güneş tutulmasıyla ilgili görüşleri ise özet olarak şöyledir: Dünyamız güneşle ay arasına girince ayın ışığı kararır. Çünkü ay, ışığını güneşten alır. Dünya ise yuvarlaktır ve gök, dünyayı her yanından çevrelemiştir. Ay dünyanın gölgesine girerse güneş ışığını alamaz. Güneş tutulması ise ayın, dünya ile güneş arasına girmesidir.¹⁰

³ Erzurum'lu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, (Sad.:Turgut Ulusoy), Erzurum Hasankale İbrahim Hakkı Cami ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, C.1, s.11.

⁴ A.g.e., C., s.32.

⁵ A.g.e., C.1, s.32; Şaban Döğen, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi 1-11, İstanbul 1992, s.208.

⁶ Marifetnâme, C.4, s.32-42.

⁷ A.g.e., s.62.

⁸ A.g.e., s.32-42.

⁹ A.g.e., C.4, s.41.

¹⁰ A.g.e., C.4, s.95-96.

İbrahim Hakkı pozitif bilimlerle ilgili düşüncelerini açık ifadelerle ortaya koyduğu gibi, uygulanabilir durumda olanlarla ilgili de aletler yapmaya çalışmıştır. Onun, özel bir araba üzerine yerleştirdiği ağaçtan küresi buna bir örnektir. Yine onun yaptırdığı türbenin, kubbesindeki camdan gece ve gündüzün eşit olduğu 22 Mart günü güneş doğunca, camdan giren ışınlar Şeyhinin mezarını aydınlatmaktaydı. Her yıl Tillo'luların bu olayı hayretle seyrettiği söylenir.¹¹ Bu sanat inceliği sonradan yapılan tamiratlarda bozulmuştur.

Yine İbrahim Hakkı Erzurum'da saat on iki iken diğer şehirlerde saatin kaç olacağını hesap etmiştir. Bu konuda yüz şehir için fark cetvellerini hazırlamıştır.¹² Çağın modern bilimlerine vakıf olan İbrahim Hakkı, eserinde Amerika'nın keşfine de yer verir ve nasıl keşfedildiğini anlatır.¹³

İbrahim Hakkı Ruzname, Rub'ul Müceyyib, Usturlap gibi ilmi ve teknik alanda, dikkat, hassasiyet, kültür ve tecrübe isteyen bir kısım aletleri o günün şartları içinde yapmayı başarmıştır. Yetiştirdiği öğrenciler, çizdiği haritalar, çeşitli şekiller mükemmel laboratuvarların bulunmadığı bir devirde onun bu konularda ne kadar ileri görüşlü ve başarılı bir bilim olduğunu göstermektedir.¹⁴

XV111.yüzyıl, Batı'dan etkilenme ve yavaş yavaş çevirilerin başladığı bir devirdir. "İşte bu devirde İbrahim Hakkı'nın matematikle de uğraştığını görüyoruz."¹⁵ Aritmetik sahasında bir çok konuları ele alır: Dört işlem, sayılar, bilinmeyen sayıları bulma, kesirler, bir sayının kökünü bulma bunlar arasındadır.¹⁶ Geometri alanında da cisimlerin boyutlarını, yüz ölçümlerini, nokta, çizgi, yüzey ve tarifleri, üçgenler, dörtgenler, çokgenler, açılar, merkez ve çevresi, kiriş, yay, sinüs, küp, silindir, koni ve küre hakkında izahlar yapar ve çözümler getirir.¹⁷

Klimatoloji, gök gürültüsü, yıldırım ve rüzgarın meydana gelişi, gökkuşağının oluşumu ve suyun dönüşümleri hakkında bugünkü bilgilere çok yakın bilgiler vermektedir.¹⁸

Yine o, tıp alanında, hücrelerin öldüğünü ve yerine yenilerinin geldiğini, insan vücudunun bu yüzden beş senede bir yenilendiğini söylemiştir.¹⁹ Anatomi ile ilgili olarak ise "Bedenlerin yapılışını bildiren ilimdir"²⁰ ifadesini kullanır. Anatomi bilmenin faydalarını sıralarken "Seni yaratan Rabbinin adıyla oku"²¹ emrine uygun

¹¹ Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi 1-11, s.209.

¹² A.g.e., s.209.

¹³ Marifetnâme, C.3, s.63-65.

¹⁴ Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi 1-11, s.209.

¹⁵ Mehmet Bayraktar, İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, Ankara1985, s.33.

¹⁶ Marifetname, C.4, s.11-23.

¹⁷ A.g.e., C.4, s.24-29.

¹⁸ A.g.e., C.3, s.29-51.

¹⁹ A.g.e., C.1, s.35.

²⁰ A.g.e., C.1, s.31.

²¹ Kur'an-ı Kerim, Alâk Suresi, 1-3

şekilde hareket eder. Yani eserden müssire, yapıdan yapana bakabilmektedir. Kafatası kemiğinin parçalı oluşundan, on iki kaburga kemiğinin seyir yönleri ve çalışma özellikleri²² ile göz sınırları ve küçük kan dolaşımı²³ vb. hakkında verdiği bilgiler bugünkü bilgilerle paralellik arz eder.

İbrahim Hakkı'nın bir de beden yapısıyla insan karakteri arasında kurduğu ilişkiler çok dikkat çekicidir. Modern psikoloji içinde de yerini almış olan bu konu kıyafetnâme adıyla İbrahim Hakkı'nın eserinde yerini almıştır.

Aslında kıyafetnâme eski devirlerden beri değişik kültürlerde, insanı tanıma hususunda yardımcı bir bilgi kaynağı olarak hep varola gelmiştir. Kısaca, geriye doğru baktığımızda Yunanlı şair Homeros'un İlyada Destanı'nda bu konuyla ilgili bilgi verdiği, Hipokrat, Calinus, Oklidiyus ve Aristo gibi düşünürlerin bu ilimle uğraştıklarını görmek mümkündür. Ayrıca İslam dünyasında İmam şafii, El-Kindi, Fahreddin Razi, Ebu Ali Sina ve Muhyiddin İbn-i Arabi gibi alimlerin yazdıkları kıyafetnameler günümüze kadar gelebilmiştir. Yine Türkçe kıyafetnameler olarak Firdevsi-yi Rumî, Şaban Sivrihisarî, Şeyh Ömer Halveti ve Mustafa Hami Paşa gibi alimler tarafından da bir çok kıyafetname kaleme alınmıştır.²⁴ Görüldüğü gibi bir gelenek şeklinde gelişen ve oluşan bu bilgi dalı İbrahim Hakkı'nın da dikkatini çekmiştir. O da Marifetname'sinde bu konuya yer vermiştir.²⁵

Son söz olarak diyebiliriz ki, yaşadığı çağ, bulunduğu çevre dikkate alındığında; onun, yukarıda örneklerini vermeye çalıştığımız ilmi çalışmalardan haberdar oluşu ve onlar üzerinde görüşlerini, açıklayıcı bir şekilde, ortaya koyuşu durumu onun gerçekten de çağının büyük bir bilim adamı olduğunu göstermektedir

---

²² Marifetname, C.1, s.44; C.3, s.85-91.

²³ A.g.e., C.3, s.121-126.

²⁴ Şakir Diclehan, Erzurumlu İbrahim Hakkı, İstanbul 1980, s.62-67.

²⁵ Marifetnami, s.149-161.